Rzeszów, 04.05.2022 r.

Anna Kupiszewska

Streszczenie

"Szlachetna namiętność" – tematyka orientalna w twórczości Jana Potockiego

Tytuł pracy nawiązuje do sformułowania, którego Jan Potocki użył w jednym z listów do Adama Kazimierza Czartoryskiego, wyjaśniając adresatowi, iż zainteresowanie Orientem nie jest żadną manią, tylko szlachetną namiętnością. Można powiedzieć, iż ta „namiętność" towarzyszyła hrabiemu przez całe życie. Była także istotnym elementem jego twórczości. To powodowało, iż przez współczesnych postrzegany był jako wybitny orientalista. Dlatego też dziwić może fakt, że do tej pory owa pasja pisarza nie stała się przedmiotem pogłębionych badań. Niniejsza praca jest skromną próbą wypełnienia tej luki.

Starano się w niej pokazać, iż Orient stanowi płaszczyznę wspólną dla całej twórczości Jana Potockiego, a nawet poza tę twórczość wykracza. Jednakże głównym celem pracy jest udowodnienie tezy, iż wschodnie fascynacje hrabiego były wyrazem osobistych i szczerych, a nie wywołanych modą, zainteresowań krajczyca. Jednocześnie interpretować je należy również jako świadectwo zmian dokonujących się w świadomości europejskiej (w tym również polskiej) w epoce Oświecenia, pod wpływem kontaktów z kulturami pozaeuropejskimi. Istotne jest też wykazanie słuszności paradoksalnego na pozór stwierdzenia, iż w oświeceniowej Polsce orientalizm był przejawem westernizacji kultury polskiej i wyrazem jej przynależności i łączności z europejskim kręgiem kulturowym. Miał w tym swój niemały udział „orientalny" Potocki.

Kluczowe dla rozważań pojęcia „Wschód" i „Orient" w niniejszej pracy będą używane zamiennie. Historia kształtowania się i użycia – bardzo bogata – jest odzwierciedleniem wielu zjawisk i procesów społecznych i kulturowych zachodzących na przestrzeni wieków i terytoriów. Dla niniejszej pracy punktem odniesienia jest oświeceniowa perspektywa, która została wyraźnie wyznaczona we Francji końca XVII wieku, gdy w Europie Zachodniej rozwijało się zjawisko, które można by określić jako „zwrot orientalny". Jest to uzasadnione faktem, że Jan Potocki, choć urodzony w Pikowie na Podolu, od najmłodszych lat wychowywany w duchu

kosmopolityzmu, był przede wszystkim człowiekiem Oświecenia i obywatelem międzynarodowej/ponadnarodowej Republiki Literackiej, której centrum znajdowało się we Francji. Antoine Galland, jeden z uczonych, którzy ukształtowali francuskie (i europejskie) oświeceniowe spojrzenie na Wschód, i którego prace Potocki z pewnością znał, do ludów orientalnych zaliczał Arabów i Persów, ale także Turków, Tatarów oraz ludy azjatyckie aż do Chin, muzułmańskie, pogańskie i bałwochwalcze. A zatem – Orientem będzie obszar przez nie zamieszkiwany. Do listy tej koniecznie należy dodać Maghreb oraz – z pewnymi zastrzeżeniami – Andaluzję, które bez wątpienia – mimo, iż położone są na południu i zachodzie – przynależą (lub przynależały) do Orientu. Chodzi bowiem o symboliczne znaczenie Wschodu jako złożonego systemu kultury – przestrzeni kulturowej, w której obowiązują inne niż zachodnie (utożsamiane w owym czasie z europejskimi) wzory kulturowe. Nie bez znaczenia jest również fakt, iż obydwa regiony, pojawiają się zarówno w biografii, jak i w twórczości Jana Potockiego.

Jak wskazał François Rosset, „Dzieło Jana Potockiego jest polimorficzne i w swoim całokształcie bezprzykładne, w każdym z elementów wymykające się normom, niezwykłe" (Por. F. Rosset, *Szkic do portretu*, w: F. Rosset, D. Dtiaire, *Z Warszawy do Saragossy. Jan Potocki i jego dzieło*, przeł. A. Wasilewska, Warszawa 2005, s. 13). Jest zatem dla badacza nie lada wyzwaniem, a przede wszystkim – wymaga zastosowania różnorodnych narzędzi badawczych. Celem niniejszej pracy jest dokonanie analizy kulturowej tekstów Jana Potockiego, w których przejawia się jego „szlachetna namiętność". Stephen Greenblatt zaznacza, iż wymaga to z jednej strony dokonania „szczegółowej immanentnej analizy tekstów literackich", ale z drugiej – „pełna analiza kulturowa zmusi w końcu badacza do wyjścia poza obręb tekstu i określenia związku między nim a wartościami, zwyczajami oraz praktykami obowiązującymi w danej kulturze" (Por. S. Greenblatt, *Kultura*, w: tegoż, *Poetyka kulturowa. Pisma wybrane*, oprac. K. Kujawińska-Courtney, przeł. A. Rajca-Salata, Kraków 2006, s. 147). Dlatego w niniejszej pracy wykorzystano metody badawcze, których podstawą jest założenie, iż literatura jest śladem rzeczywistości. A zatem poznanie i zrozumienie owej rzeczywistości może (i powinno) odbywać się także poprzez literaturę. Wierzymy (i chcemy to udowodnić), że dzieło Jana Potockiego jest źródłem, które daje taką okazję. Z jednej bowiem strony możemy uznać autora *Rękopisu*... za typowego przedstawiciela Oświecenia, z drugiej jednak – swoim życiem oraz twórczością, znacznie poza tę typowość wykraczał. Wyrażając w swoich tekstach charakterystyczne tendencje epoki, jednocześnie w pewnym stopniu je modelował.

rze owocem kontaktów z innością i różnorodnością, do jej analizy i interpretacji pomocna okazała się antropologia literatury. Z tego samego powodu sięgnięto również po instrumenty wypracowane w obrębie imagologii, badającej literackie obrazy inności.

Podczas rozważań nad „orientalnym Potockim" wykorzystane zostały także instrumenty z dziedziny komparatystyki. Wybór metody wydaje się tyle samo trafny, co nieunikniony, gdy podejmowany jest temat wzajemnych wpływów kulturowych. Trzeba podkreślić, iż jako dyscyplina naukowa komparatystyka sięga swymi korzeniami właśnie do Oświecenia. Była jednym ze sposobów uświadamiania i oswajania zmian społecznych, cywilizacyjnych, stanowiących efekt coraz częstszych kontaktów z kulturami pozaeuropejskimi. Hrabia wniósł swój wkład w rozwój komparatystyki (antropologii zresztą też), zarówno ze względu na podjęcie tematu orientalnego we własnych tekstach, jak i sposób jego badania i prezentowania. Można bowiem powiedzieć, że porównywanie, poszukiwanie analogii – a więc jakby nie na to nie patrzeć, pewne działania komparatystyczne – to metody, którymi posługiwał się Jan Potocki i za ich pomocą starał się opisać, ale przede wszystkim zrozumieć inne światy i kultury, w które wkraczał w swoich podróżach i w swojej twórczości. A zatem twórczość pisarza, szczególnie podróżopisarstwo stanowi dyskurs komparatystyczny i antropologiczny zarazem.

W pierwszym rozdziale niniejszej pracy zarysowano historię relacji Europy ze Wschodem oraz ich wpływ na europejską kulturę. Omówione zostały najważniejsze przejawy orientalizmu europejskiego, rozumianego jako „zespół różnorodnych tendencji w kulturze materialnej, obyczaju, sztuce i literaturze europejskiej, przejawiających się w wielu formach nawiązywania do kultury narodów Wschodu: Indii, Persji, Turcji, Chin i krajów arabskich" (J. Reychman, *Orientalizm* w: *Słownik literatury polskiego Oświecenia*, pod red. T. Kostkiewiczowej, Wrocław 2002, s. 364). Ze względów oczywistych najbardziej interesowało nas Oświecenie, zarówno europejskie, jak i polskie. Do minimum natomiast została ograniczona prezentacja wpływów Orientu na kulturę staropolską. Jest to, co prawda zjawisko ważne i bardzo rozległe, jednak znów należy przypomnieć, iż wpływ kultury polskiej (a staropolskiej szczególnie) na ukształtowanie się sylwetki intelektualnej i twórczej Potockiego był znikomy. Krajczyc, choć niezwykle wykształcony i erudyta, wyrastał bowiem w innej kulturze – kulturze francuskiej. Natomiast historia ludów słowiańskich interesowała go w jej pierwiastkach. Stąd też ciągle jeszcze żywa tradycja sarmackiego orientalizmu była mu w zasadzie obca i mało, a właściwie w ogóle go nie zajmowała i nie była dla niego żadnym źródłem inspiracji czy punktem odniesienia. Wspomnienie o najważniejszych zagadnieniach związanych z obecnością Wschodu w kulturze polskiej epok wcześniejszych posłuży przede wszystkim za historyczny

kontekst, który pozwoli zaobserwować ewolucję, jaką przechodziło zjawisko orientalizmu i da możliwość uchwycenia charakterystycznych cech dla oświeceniowego etapu owej ewolucji.

Drugi rozdział, zatytułowany *Jana Potockiego drogi do Orientu*, odnosi się przede wszystkim do symbolicznego znaczenia drogi. „Szlachetna pasja" pisarza nie wzięła się znikąd, nie była też krótkotrwałym kaprysem wywołanym powszechnie panującą w Europie modą na Orient, ale autentyczną fascynacją Wschodem, pogłębioną jeszcze dzięki rozległej wiedzy na jego temat. Rozważania w tym rozdziale zostały poświęcone określeniu źródeł tej namiętności oraz wskazaniu ogromnej rozległości orientalnego doświadczenia hrabiego. Jednym z jego fundamentów były podróże intelektualne, odbywające się za sprawą lektury orientalnych dzieł i prac poświęconych Wschodowi. Zagadnienia te ściśle łączyły się również z zainteresowaniami lingwistycznymi Jana Potockiego, o których wspomniano w końcowej części rozdziału.

Rozdział trzeci, którego tytuł brzmi *Podróżnicze* curriculum vitae *krajczyca*, poświęcony jest omówieniu realnych wypraw na Wschód. Były one dla Jana Potockiego źródłem wiedzy, doświadczenia, ale także przyjemności wynikającej z – jak sam to ujął – „przechadzki po innej części świata" (Por. J. Potocki, *Podróże*, przeł. J.U. Niemcewicz, J. Olkiewicz L. Kukulski, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1959, s. 217.). Podróżowanie hrabia podniósł do rangi sztuki, dlatego warto przyjrzeć się bliżej, w jaki sposób stało się ono instrumentem poznania świata oraz czynnikiem kształtującym światopogląd pisarza. W tym miejscu również zostały poddane analizie „dokumenty" z tych wojaży – rysunki oraz relacje z podróży. Dzięki temu, możliwe było podjęcie próby odtworzenia obrazu Orientu widzianego oczami Potockiego oraz wskazania czynników, które ten obraz ukształtowały.

W rozdziale czwartym, zatytułowanym *„Czarodziejską sztuką przenieść czytelnika na Wschód" – literacki świat Orientu w ujęciu Jana Potockiego*, dokonano rozpoznania, jaki wpływ miała ta wizja Wschodu na treść i kształt orientalizujących dzieł literackich Jana Potockiego. W pierwszej części rozdziału skupiono się na analizie i interpretacji elementów świata przedstawionego utworów. Zbadano sposoby kształtowania przestrzeni orientalnej, kreacji wschodniego bohatera, a także prześledzono wykorzystane przez pisarza motywy i wątki. Wbrew temu, co pisze Andrzej Stoff, że analiza przystawalności egzotycznego świata przedstawionego do rzeczywistości pozaliterackiej jest pozbawiona sensu i niepotrzebna (Por. A. Stoff, *Egzotyka, egzotyzm, egzotyczność. Próba rozgraniczenia pojęć*, w: Tegoż, *Studia z teorii literatury i poetyki historycznej*, Lublin 1997, s. 222 i nast.), takie porównanie zostało przeprowadzone. W naszym przekonaniu sposób kształtowania świata przedstawionego, polegający zawsze na mniejszym bądź większym jego deformowaniu, jest wyrazem różnych

zjawisk kulturowych, źródłem znaczeń oraz informacji – o intencjach autora, jego wiedzy i stosunku do przedstawianej rzeczywistości.

W drugiej części rozdziału skupiono się na zagadnieniach formalnych. W pierwszej kolejności podjęto rozważania nad genologią orientalizujących utworów Jana Potockiego – czy i w jakim stopniu są one zależne od orientalnych wzorców, czy stanowią raczej realizację gatunków „europejskich" z wplecionymi elementami orientalnymi? Następnie zbadano sposób funkcjonowania motywów orientalnych w tekstach autora *Parad*, zwłaszcza w tych, gdzie stanowią one jeden z wielu elementów budujących świat przedstawiony. Kolejnym krokiem była obserwacja sposobów kreowania osoby mówiącej. Zwrócono uwagę na to, z jakiej pozycji ona przemawia, czy należy do świata Orientu oraz czy sposób narracji ujawnia stosunek autora do prezentowanych treści. Dopełnieniem badań nad formalną stroną tekstów autora *Rękopisu* jest podrozdział poświęcony ich warstwie językowej. Prześledzono zabiegi pisarza stosowane w celu „orientalizacji" utworów i nadaniu im cech stylu orientalnego.

Doszliśmy tym samym do ostatniego rozdziału – *Funkcje orientalizmu w twórczości Jana Potockiego*, w którym – jak zasugerowano w tytule – poruszone zostały kwestie użyteczności. Wskazano tu cele wprowadzania przez autora motywów orientalnych do swoich utworów i funkcje, jakie elementy wschodnie miały pełnić. Były one różne, w zależności od utworu, ale także od czasu kiedy powstały. Ich obserwacja umożliwia wskazanie, w jaki sposób „orientalna" twórczość Potockiego wpisywała się w ogólne tendencje europejskiego Oświecenia, ujawniła także postawy autora *Parad* wobec Orientu. W drugiej części rozdziału zaprezentowano przejawy „szlachetnej namiętności" wykraczające poza płaszczyznę podróżniczo-literacką, które jednak dopełniają w istotny sposób ową *grand tout oriental*. Mowa tu o naukowych projektach orientalistycznych, wiążących się również z zagadnieniami geopolitycznymi, traktowanymi przez hrabiego jako najbardziej użyteczny, wyraz swojej „szlachetnej namiętności".

Anna Kuprianowska